

FORDİZM VE POST-FORDİST DÖNEMDE ÜRETİM SÜRECİNDE DEĞİŞİMLER

Çağla GÜMÜŞ

Giriş

1920'li yılların başlarında ünlü sanayici Henry Ford'un öncülüğünde uygulamaya konulan üretim yöntemine Fordizm denir. Fordizm, bir üretim ve birikim rejimi olarak teknik anlamda tanımlanabileceği gibi, sosyal ve kültürel etkileri ile birlikte ele alınarak geniş anlamda da tanımlanabilmektedir. Fordizm kavramı, endüstriyel kapitalizmin üretim sürecinde uygulanan ilkelerini tanımlamakta kullanılan bir kavramdır. Bir başka ifadeyle, endüstriyel kapitalizmin kitlesel üretime ve kitlesel tüketime dayalı bir örgütlenme modelini ifade etmektedir. Fordist üretim yönteminin temelinde "üretim bandı" teknolojisi yatmaktadır. Bu yöntemde niteliksiz işçiler, üretim bandı üzerinde akan ürünlere belli parçaları monte etmektedir. Her işçi üretim bandı üzerinde küçük ve nitelik gerektirmeyen bir işi yapmakta ve böylece aynı işi sürekli yineleyerek makine gibi hızlı çalışmaya başlamaktadır. Böylece üretimin standartlaşp kitleselleşmesi, kolayca denetlenmesi ve niteliksiz işçilerin büyük ölçekli üretimlerde hem ucuz hem de hatasız bir şekilde istihdam edilmesi mümkün hale gelmektedir.

Henry Ford'un hareketli montaj hattı ile araba üretmeye ve işçilerine günde 8 saat çalışma karşılığı 5 dolar ödemeye başladığı 1914, Fordizm'in sembolik başlangıç yılı sayılmaktadır. Yürüyen bant sistemi sayesinde; üretimde otomasyona geçilmiş, maliyetler düşürülmüş, işçi ücretleri yükselmiş, üretim miktarı çok büyük oranda artmıştır. Sistemin bu faydalarından ötürü yalnızca otomotiv sektöründe değil diğer tüm sektörlerde de hızla yayılmıştır. F.W. Taylor, Henry Ford'un geniş çapta yararlandığı bir isimdir. Taylor'un "bilimsel yöntem" yaklaşımına göre, işçilerin yaptıkları işin parçalara ayrılarak ayrıntılı olarak incelenmesi, kaydedilmesi ve bu işin yapılması için

en basit ve uygun yolun bulunmasıyla çok büyük verimlilik artışı sağlanacaktır. Ford, Taylor'un hareket ve zaman etütleri içeren bilimsel yönetim yaklaşımını uygulamaya koymuştur. Fakat Ford'u Taylor'dan ayıran yönü, Ford'un vizyonudur.

Fordizm, üretimde standartlaşmayı ortaya çıkarmıştır. Standart üretim tek veya sınırlı farklılıklara sahip bir ürünün çok sayıda yani kitlesel olarak üretilmesi anlamına gelmektedir. Fordist üretim modelinde belli bir ürünün renk, model, tasarım ve teknik özellikleri açısından standart olarak üretilmesi, üretim maliyetlerinin düşürülmesi açısından son derece önemlidir. Fordist üretim sisteminin en önemli amaçlarından bir diğeri ise üretim sürecinde maliyeti en aza indirgeyerek işletmeye sürekli bir karlılık kazandırmaktır. Esas amaç, büyük ölçekli standart ürünleri çok büyük miktarlarda kitlesel olarak üretmek ve bu yolla büyük kazançlar elde edebilmektir. Zira Fordist işletmeler otomasyon sayesinde kitlesel üretimin maliyetini oldukça aşağılara çekebilmektedir. Fordizm, emek sürecinde yönetimin işçilerin becerilerine olan bağımlılığını ortadan kaldırıp, işçileri vasıfsızlaştıran bir dizi adımın atılmasını sağlamıştır. İşçilerin üretim sırasında zaman kaybını en aza indirmek için tasarlanan kayan bant sistemine göre fabrika düzenlemesi geliştirilmiştir. Fordizm, yalnızca makineleri standardize etmekle ve onların amaçlarını parçalamakla kalmayarak aynı zamanda emeği de parçalamış, emeğin niteliksizleşmesi ve makinenin basit bir uzantısı haline gelmesine neden olmuştur

Ford, üretim sürecini denetlemenin tek başına işgücünü denetlemek anlamına gelmediğini fark etmiştir. İşçilerin yeni emek sürecine ilk tepkileri; emek devir oranının aşırı derecede artması, işe devamsızlık ve işçilerin yeterince çalışmaması olmuştur. İşçilerin bu tepkilerine karşı Ford yeni denetim teknikleri geliştirmiş ve bu yönüyle Taylorizmden farklılaşmıştır. Taylor, denetimi sadece işyeri içinde, işin ve işçinin denetimi ile sınırlı tutarken, işçilerin fabrikadan çıktıktan sonra zamanlarını nasıl geçirdiklerini önemsememiştir. Oysa Ford, yarattığı çalışma disiplinine ve etkinliğe uygun bir işçi sınıfı kültürü oluşturmak için işçilerin fabrika dışındaki gündelik yaşamlarıyla da yakından ilgilenmiştir (Aydoğanoglu, 2011:69).

Fordist sistemin yerleşik hale gelmesinin tarihi, aslında yarım yüzyıl süren uzun ve karmaşık bir öyküdür. Çoğu ulaşılan sonucu hedeflememiş politik tercihler ya da kapitalizmin özellikle 30'lu yılların büyük depresyonda belirgin olarak ortaya çıkan kriz eğilimlerine basit reflekslerle verilmiş olan sayısız birey, şirket, kurum ve devlet kararına bağlı olmuştur (Harvey, 1997:149). Fordizm, Taylorizmin temel örgütlenme felsefesini daha da derinleştirmiş ve onun daha çok işliklerle sınırlı olan düşünsel arka planını tüm sistem boyutlarında yaygınlaştırarak, bir anlamda Taylorizm'e ideolojik ve sosyal bir boyut kazandırmıştır (Belek, 1997:51).

Fordizmin döneminin canlılığı ve gelişmeleri 1970’li yıllara kadar sağlam kalmıştır. Bu dönemde, gelişmiş kapitalist ülkelerde nüfusun büyük bölümünün maddi yaşam düzeyi yükselmiş, sermayenin karları için de görece olarak istikrarlı bir ortam sürdürülmüştür. Ancak, 1970’li yıllara gelindiğinde kapitalist ekonomilerde yaşanan derin daralma bu çerçeveyi parçalamış ve Fordizm’de yıkım, bunalım ve yetersizlik süreci başlamıştır. Bu yetersizlik esnekliğin olmaması “sertlik” olarak ifade edilebilir. 1970’lerden itibaren Fordist üretim modeli egemen üretim ve birikim rejimi olmaktan çıkmış, yerini esnek üretim rejimine bırakmaya başlamıştır. Esnek üretim rejiminin karakterize ettiği dönem; “Post-Fordizm”, “Fordizm sonrası”, “Neo Fordizm”, “esnek birikim rejimi” ve “esnek uzmanlaşma” gibi isimlerle anılabilmektedir. Bu dönem potansiyel bir yeni çağ olarak da tanımlanmıştır. Bir yeni çağ potansiyeline sahip olduğunun düşünülmesi; ekonomik hayatta, toplumsal yapıda, devlet anlayışında, kültürde ve hayatın neredeyse her alanında köklü etkiler meydana getirmesindedir. 1970’lerde ortaya çıkan Fransız Düzenleme Okulu, 70’lerin ortalarından itibaren oluşan ekonomik durgunluğun dönemsel bir durgunluktan daha çok bir krizi ve geçiş dönemini andırdığını tespit etmiştir. Bunun üzerine krizle sonuçlanan rejimin yapısını, ilkelerini, mekanizmasını ve iç çelişkilerini ele almışlardır. Buradan gelecek dönem için ipuçları ve çıkış yolları aramaya başlamışlardır. Yaşanan gelişmelerin ekonominin değişmez kanunların bir gereği değil, ilgili sosyal pratiklerin bir sonucu olduğunu tespit etmeleri önemli olmuştur. Böylece Fordizm’den Post-Fordizm’e geçişi ilk tespit edenler Düzenleme Okulu araştırmacıları olmuştur.

Fordizm’de temel ilke, bant akışının sürekli kılınması, ürünlerin çok miktarda ve standart üretim ile buna uygun sınırlı amaçlı makinelerin geliştirilmesi ve teknolojinin özelleştirilmesidir. Böylece iş içinde amaçlar iyice parçalanmakta ve işçiler daha sıkı biçimde denetlenmektedir.

Post-Fordist dönem ise Fordist birikim ve düzenleme yöntemlerindeki ve bu yöntemlerin ilişkilerindeki çökme sonucunda ortaya çıkmıştır. Post-Fordizm, sermaye birikim rejimi ve düzenlemedeki yenilenmeyi ifade etmektedir. Post-Fordist düzenlemelerin temel amaçlarından birisi, sermayenin organik bileşimindeki artışın doğurduğu ortalama kar oranlarındaki düşüş eğiliminin engellenebilmesi için emek maliyetlerinin düşürülmesidir. Değişen koşullara kısa sürede yanıt verebilen, farklı ve değişik boyuttaki talepleri karşılayabilen, bireyi daha öne çıkaran, diğer bir deyişle temel farklılığı “esnek” ilişkilerden kaynaklanan bir ‘emek talebi’ Post-Fordist üretim biçimi ile birlikte ön plana çıkmıştır. Post-Fordist dönüşümün kapsamını belirlemek, ortaya çıkan değişimin boyutlarını anlamak açısından önemlidir. Düzenleme Okulu’na göre, söz konusu dönüşüm; “birikim rejimi” ve “düzenleme biçimi” olarak iki başlık altına alınabilir.

“Birikim rejimi” açısından Post-Fordist dönemde yaşanan değişim şu şekilde sıralanabilir: işgücünün ve üretimin örgütlenmesinde bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde yeni bir forma geçmesi, hizmet sektörünün endüstrileşmesi, hizmet ve tarım sektörünün sanayileşmesine bağlı olarak yeni bir tür sermaye birikimi, kitle gelirinde ve verimliliğinde artış, hayat tarzlarının çeşitlenmesi ve bireyselleşme. “Düzenleme biçimi” açısından yeni dönemde yaşanan değişim ise şu şekilde ifade edilebilir: sanayi ve finans ilişkilerinde uluslararası süreçlerin yoğunlaşması, sosyal güvenlik sisteminde kurumsal parçalanma ve sayıca azalma, çalışma ilişkilerinin heterojenleşmesi ve kitleli işsizliklerden etkilenen ticaret birliklerinin zayıflaması, teknoloji sektöründe yeni tür şirketleşme formlarının ortaya çıkması.

Fordizm’den esnek üretim rejimine geçişin ekonomik ve toplumsal alanındaki etkisi, diğer alanlarda da bir anlayış değişikliği ortaya çıkarmıştır. Esnek üretime geçişi sağlayan temel durumun bilgi ve iletişim alanındaki teknolojik devrim veya üretim ve birikim sürecindeki işlevsel değişim olduğunu söyleyen yaklaşımlar vardır.

Post-Fordizm, Fordizm’e zıt olarak tüketim taleplerine göre farklılaştırılabilen bir üretim süreci yaratmıştır. Fordist üretimin büyük ölçekli üretim anlayışı yerine, çok sayıda küçük işletmelerce yapılan küçük ölçekli üretimi getirmiştir. Standardize edilmiş ürün yerine, tüketici talebine göre farklılaşan ürün uygulamaları söz konusu olmuştur. Tüketicinin talebi sürekli değişebildiği için stokta ürün tutmak mantıklı değildir. Stoksuz ürün anlayışı hâkim olmuştur. Üretim sonrasında kalite kontrol yapmanın getirdiği maliyetlere karşı olarak üretim esnasında kalite kontrolüne geçilmiştir. Üretim sürecini parçalayarak tek bir birimde üretimin gerçekleşmesi yerine birçok birimde üretim tamamlanmaya başlamıştır. İşgücünü, işçiyi niteliksiz hale getirip uzmanlık alanlarını kısıtlamak yerine işçiye mümkün olduğu kadar geniş bilgi ve yetenek kazandırılması ve birden çok görev verilmesi söz konusu olmuştur. Yalnızca çok nitelikli işgücü, iş güvencesi ve yüksek ücret alma hakkına sahip olmaya başlamıştır. Sendikal anlayışlar değişmiştir. Sendikaların işgücü odaklı aşırı talepleri yerine, işletme odaklı anlayışlar geliştirilmeye ve yaptırılmaya çalışılmıştır. Yüksek teknolojinin gelişmesi ve üretimde kullanılmaya başlaması ile küçük işletmelerin de üretimde imkân ve seçenekleri artmıştır. İşgücünün nitelikli hale gelmesi ile beyaz yakalı diye tabir edilen profesyonel, teknik, yönetici ve diğer servis sektörü çalışanları şeklinde bir mesleki yapı ortaya çıkmıştır.

Teknolojinin gelişmesi ve kullanılması ile kaba güç gerektiren işler dışındaki işlerde bir artış sağlanmış ve kadınların iş hayatında daha çok yer edinebilmesi mümkün hale gelmiştir. Kapitalist üretim sürecinin küreselleşmesi nedeniyle, çok uluslu şirketler ortaya çıkmış ve onların dünya ekonomisindeki ağırlıkları giderek artmıştır. Global üretimin organize edilebileceği şekil-

de yeni ve esnek bir uluslararası işbölümü ortaya çıkmıştır. Esnek üretim ve birikim rejiminin öne çıkmasıyla birlikte, devlet faaliyetlerinde özelleştirme, özerkleştirme ve yerelleşme kavramları gündeme gelmiştir. Bir akım haline gelen özelleştirme uygulamaları, liberal, muhafazakâr ya da sosyal-demokrat olsun, hemen bütün iktidarların programında yer almaya ve uygulanmaya başlamıştır. Özelleştirmelerle birlikte, üretici devlet anlayışından düzenleyici devlete geçiş sağlanmış ve üretim faaliyeti özel kesimin rekabet şartları altında verimliliği gözeterek yerine getireceği bir faaliyet alanı durumuna gelmiştir. Merkezi devletin ekonomi üzerindeki yetkilerini özerk kurumlara devretmesi ve bu kurumlar aracılığı ile bir tür hakem sayılabilecek düzenleme yaklaşımlarını benimsemesi, ekonomik faaliyetlerin tamamen özel alanda, rekabet şartları altında, verimlilik ilkesine göre ve esnek üretim rejiminin avantajlarını kullanacak şekilde yerine getirilmesini sağlamaya yöneliktir. Özerklik kavramının öne çıktığı bir başka alan, merkezi devletin sınırının belirlendiği yerel yönetim alanıdır. Küreselleşme ile öne çıkan kavramlardan biri olan yerelleşme; halktan yana ve halka en yakın noktada olan kararların alınması ve halkın yerel yönetimlere katılımının sağlanabilmesini, yerel nitelik taşıyan her türlü hizmetin yerel yönetim birimlerince yerine getirilebilmesini ve bu hizmetlerin yapılabilmesi için gereken kaynakların yerel birimlere devredilmesini içermektedir.

Fordist üretim yaklaşımının, kendinden önceki döneme göre büyük verimlilik artışları sağlaması gibi esnek üretim ve birikim rejimi de Fordizm'e göre büyük verimlilik artışları sağlamıştır. Bu verimlilik artışlarının bu kadar büyük olması sebebiyle hangi siyasi görüş ve yaklaşıma sahip olursa olsun, bütün çağdaş siyasi akımların özelleştirme, özerkleştirme ve yerelleşme gibi esnek üretim ve yönetim ilişkilerini destekleyen programlarla çalışmaya başlamalarına yol açmıştır. Sonuç olarak, Fordizm ve Post-Fordizm; kapitalist gelişimin birbirini izleyen iki önemli akımını oluşturmaktadır. Fordizm ile üretimde montaj hattı kavramı gündeme gelmiş ve seri, standardize edilmiş üretime geçilmiştir. Post-Fordizm ise, esnek üretim ve birikim rejimiyle, tüketici ihtiyaçlarını karşılamada daha etkin bir yaklaşım olarak ortaya çıkmış ve üretimde verimliliği belirgin oranda artırmıştır.

Esnek üretim ve birikim rejimi döneminin en belirgin özelliklerinden biri talebi öngörme ve belirleme yaklaşımlarının yerine, talep tarafından şekillenme anlayışının hâkim olmasıdır. Temel ilkenin bu olmasıyla birlikte, tüketici tercihleri ve zevklerinin, başta moda ve diğer medya yönlendirmeleri ile belirlenmesi çabalarının sürmekte olduğu da bir gerçektir.

Esnek üretim rejiminin belirgin özelliklerinden bir diğeri de, bilgi ve iletişim teknolojilerinin işletmelerde yoğun olarak kullanılmasıdır. Tüketici taleplerinin önceden belirlenebilmesinde ve esnek yaklaşımların ortaya çıkabilmesinde yeni ortaya çıkan bilgi ve iletişim teknolojilerinin önemli katkısı

olmuştur. Post-Fordizmin esnek üretim ve çalışma ilkeleri, kamu personel rejimine de sıçramış ve bir taraftan iş güvencesini zayıflatan sözleşmeli personel olgusunu gündeme getirirken, diğer taraftan da taşeronlaşmaya yol açmıştır. Esnek üretim ve birikim rejiminin temel işletme tipini oluşturan küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) kavramı, günümüz ekonomik anlayışının öne çıkardığı ve desteklediği bir ekonomik birim durumundadır. Günümüze damgasını vuran esnek üretim rejimi KOBİ işletmeciliğinin sağladığı bir imkân olarak belirlemiştir. İşletme ve üretimin yapısında esnek yaklaşımın önünü açan gelişmeler yaşanırken, işgücü piyasasında sendikacılığın önemi azalmış ve esnek bir işgücü piyasası ve çalışma ilişkileri yaklaşımı hâkim olmaya başlamıştır.

Kapitalizmin tarihsel süreç içinde yaşadığı dönüşüm sonucunda, üretim biçimleri ve ona bağlı olarak ortaya çıkan istihdam yapılarında meydana gelen değişimler, emeğin yapısını ve sendikal örgütlenme biçimlerini de doğrudan etkileyici özellikler göstermiştir. Bu etkinin oluşması, büyük ölçüde yaşanan dönüşüm sürecinin yapısal özelliklerine, üretim biçimi ve teknolojik gelişmelerin emeğin yapısında meydana getirdiği farklılıklara dayanmaktadır. Bu anlamda, kapitalist üretim ilişkilerinin yaşadığı dönüşüm ve krizler bir taraftan emekçilerin sahip olduğu ve büyük ölçüde sınıf mücadelesinin gelişme sürecinde sağladığı kazanımları kaybetmeleri ile sonuçlanmıştır. 1970'lerde yaşanan kriz ile sermaye birikiminin tıkanma noktasına gelmesi ve ekonomilerde yaşanan daralmalar krizi en derinden hisseden ülkelerin daha önce de bahsettiğimiz gibi çeşitli politika değişikliklerine gitmesine neden olmuştur. Ekonomik alanda yaşanan liberalleşme eğilimleri ve sermayenin uluslararası karakterini daha etkin olarak ortaya koymaya başlaması, Batı Avrupa'dan başlayarak yeni bir yapılanmanın başlangıcını yaratmıştır.

Kapitalist sermaye birikiminin o dönem ulaştığı uluslararası boyut bugün açısından en azından bu işleyişi düzenleyen ilişkilerin, kurum ve kuralların yeniden tanımlanmasını beraberinde getirmiştir. Sermaye birikiminin önünde engel yaratan tüm kurumları ve kuralları ortadan kaldırma adımları belirli anahtar kavramlar eşliğinde hayata geçirilmeye başlanmıştır. İşçi sınıfı ve sendikalar açısından ciddi sorunlar yaratan bu kavramların başında ise tabii ki de "esneklik" gelmiştir. Post-Fordist üretim sistemlerinin uygulanması sonucu ortaya çıkan en önemli sonuç işsizlik olmuştur. Yalnız emek sürecinde oluşan esneklik yalnızca istihdam azalmasına neden olmamış, var olan istihdam yapısının günün ihtiyaçlarına göre yeniden yapılanmasına da zemin hazırlamıştır. İstihdam yapısında meydana gelen bu yapılanma özellikle çalışma saatleri, çalışma süresi ve ücretler üzerinde aynı üretim sürecinde olduğu gibi bir tür "esnekleşme" süreci yaşanmasına neden olmuştur (Aydoğanlı, 2002:87).

Kaynakça

- AYDOĞANOĞLU, Erkan. Kapitalizm ve Kriz, Kültür Sanat Sen Yayını, 2009, Ankara.
- BELEK, İlker. Postkapitalist Paradigmalar, Sorun Yayınları, 1997, İstanbul.
- ERAYDIN, Ayda ve ERENDİL, Asuman, "Üretimde Yeni Örgütlenme Biçimleri ve Esnek Süreçler", İnsan, Toplum, Bilim, Derl. Kuvvet Lordoğlu, Kavram, 1996, İstanbul.
- ERCAN, Fuat. "Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik", 94-95 Petrol-iş Yıllığı, 1996, İstanbul.
- HARVEY, David. Postmodernliğin Durumu, Metis, İkinci basım, 1999, İstanbul.
- KORAY, Meryem, "Esneklik ya da Emek Piyasasının Küreselleşmesi", 94-95 Petrol İş Yıllığı, 1996, İstanbul.
- SAKLI, A. R. (2007). Kapitalist Gelişim Sürecinde Fordizm ve Post-Fordizm.
- YENTÜRK, Nurhan, "Post Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği", Toplum ve Bilim, Sayı: 56-61, ss:42-56. 1993, İstanbul.